

BARTŁOMIEJ BRĄŻKIEWICZ
Uniwersytet Jagielloński

Wybrane kierunki rozwoju psychiatrii radzieckiej

Na rozwój psychiatrii jako nauki w okresie radzieckim złożyło się wiele nowych, ciekawych koncepcji naukowych, intensywny rozwój infrastruktury powiązanej z samą psychiatrią, ale też kwestie związane z podporządkowaniem nauki władzy radzieckiej.

Sytuację społeczno-polityczną w kraju w pierwszych latach po rewolucji zeterminował zamysł tworzenia państwa idealnego. Próba jego urzeczywistnienia objęła wszystkie aspekty ludzkiej aktywności i relacji społecznych, które odtąd były podporządkowane rządzącym. Specyficzne okoliczności, w jakich znalazła się Rosja po rewolucji październikowej, wywarły też wpływ na kierunki rozwoju radzieckiej psychiatrii.

Zdaniem Tadeusza Nasierowskiego, w okresie radzieckim psychiatrię od samego początku traktowano instrumentalnie¹, a przykładając do niej jedyne kryterium użyteczności, pozbawiono ją wszelkich cech obiektywizmu. Potwierdza tę tezę Tichon Judin, według którego z punktu widzenia ideologii marksistowsko-leninowskiej było to założenie jak najbardziej poprawne i w pełni pożądane². Podporządkowanie wszystkich obszarów nauki osiągnięciu priorytetów ideologicznych wyrażało się jeszcze dobitniej w założeniach pierwszego planu pięcioletniego, zgodnie z którymi miała się ona stać dziedziną planowaną, co oznaczało najpierw wytyczenie celu, jaki zakładano osiągnąć, a następnie za-

¹ Zob. T. Nasierowski, *Iwan Pietrowicz Pawłow. Nauka sowiecka w okowach stalinizmu*, Warszawa 2002, s. 12.

² Zob. Т. И. Юдин, *Очерки истории отечественной психиатрии*, Москва 1951, s. 402.

stosowanie wszystkich możliwych środków, by cel ten zrealizować³. Dlatego naukowcy znaleźli się w sytuacji, w której przetrwanie możliwe było wyłącznie w okolicznościach wyrażenia jednoznacznej aprobaty dla nowej władzy⁴.

Taki właśnie los stał się udziałem psychiatrii i psychiatrów. Podporządkowana ideologii psychiatria musiała stawić czoła problemom życia codziennego według kryteriów ważności określanych przez władze. Psychiatrzy musieli skupić się na tym, co władze radzieckie uznały za istotne, a nie na tym, co wydawało się istotne z medycznego punktu widzenia. Wymagało to zintegrowania osiągnięć nauk biologicznych i neurologicznych z marksistowskim materializmem historycznym. Nauka światowa, która dotąd stanowiła punkt odniesienia dla wielu dziedzin, była postrzegana jako rezerwar prądów antyrewolucyjnych. Również orientacja naukowa psychiatrów musiała być jasno określona i w pełni zbieżna z wizją nauki stojącej na straży rewolucji. W tym sensie za przykłady wzorcowych opracowań naukowych, godnych naśladowania i rozwijania przez przyszłe pokolenia badaczy, uznawano działalność naukową Iwana Pawłowa i Władimira Bechterewa⁵. Działo się tak nawet mimo tego, że obydwaj naukowcy często różnili się między sobą w wielu kwestiach⁶.

Wkrótce po rewolucji wydano szereg prac Bechterewa na temat refleksologii, którą zajmował się jeszcze przed bolszewickim przewrotem. Wśród nich była m.in. wydana 1918 r. monografia *Общие основания рефлексологии*. W pracy tej, jak pisze Tadeusz Nasierowski, „nazwisko Pawłowa, uznanego powszechnie za twórcę teorii odruchów warunkowych, nie zostało ani razu wymienione”⁷. Tym samym wielki wkład Pawłowa w badania nad odruchami pozostał poza psychiatrią i przez szereg lat zaliczany był do osiągnięć z dziedziny fizjologii⁸. Zdaniem Nasierowskiego, konflikt Bechterewa i Pawłowa z personalnego przerodził się w grupowy i angażował środowiska uczniów obydwóch badaczy⁹. Co więcej, rozwijał się on również na płaszczyźnie ideologicznej – marksistowskiej, ponieważ wyniki badań uczonych były wykorzystywane przez rządzących do walki ideologicznej. Paradoksalnie jednak większym uznaniem w kręgach władzy cieszył się Pawłow, który z czasem stał się pupilkiem bolszewików, choć nigdy nie

³ Zob. *ibidem*.

⁴ Por. T. Nasierowski, *Iwan Pietrowicz Pawłow...*, s. 16-17.

⁵ Por. M. A. Miller, *Freud and the Bolsheviks. Psychoanalysis in Imperial Russia and the Soviet Union*, New Haven 1998, s. 70.

⁶ Por. *ibidem*.

⁷ T. Nasierowski, *Iwan Pietrowicz Pawłow...*, s. 178.

⁸ Nawet w wydanej w 2000 r. antologii *Российские психоаналитики*, przedstawiającej sylwetki znakomitej większości rosyjskich i radzieckich psychologów i psychiatrów, przy nazwisku Iwana Pawłowa autor napisał: „российский физиолог”. Zob. В. И. Овчаренко, *Российские психоаналитики*, Москва 2000, s. 181.

⁹ Zob. T. Nasierowski, *Iwan Pietrowicz Pawłow...*, s. 178.

było to przedmiotem jego starań, zaś zabiegający o ich względy, zawsze lojalny Bechterew uważany był za osobę niepewną¹⁰.

Obok Pawłowa i Bechterewa w badaniach na polu fizjologii, psychologii i psychiatrii w pierwszych latach ZSRR zastąpili tacy uczeni, jak Aleksiej Uchtomski i Władimir Wagner, którzy jednak nie cieszyli się tak wielkim uznaniem władzy radzieckiej. Obaj zmagali się z brakiem środków na badania, ze swoistym naukowym ostracyzmem, który przybierał najróżniejsze formy – od braku zainteresowania ich pracami, przez krytykę głoszonych poglądów, aż do krótkich pobytów w więzieniach¹¹. Duża część prac autorstwa zarówno Uchtomskiego, jak i Wagnera została doceniona i na nowo odkryta dopiero po upadku ZSRR.

Inną postacią, która wniosła duży wkład w rozwój radzieckiej psychiatrii, był Piotr Gannuszkin, wybitny moskiewski badacz, którego zainteresowania koncentrowały się wokół zagadnień związanych z zaburzeniami osobowości, psychiatrią społeczną i profilaktyką zaburzeń psychicznych¹². Gannuszkin, jak pisze Judin, w swojej pracy kierował się poglądem, iż „świadomość człowieka to produkt stosunków społecznych”¹³, i tę zasadę starał się stosować w praktyce klinicznej. Równocześnie wierzył on w skuteczność psychoterapii, którą postrzegał zgodnie ze światopoglądem marksistowskim, wskazując na „plastyczność psychiki, na możliwość korekcji wad psychicznych”¹⁴. Poglądy Gannuszkina wpisywały się w ogólny, marksistowski nurt myślowy, według którego ludzką osobowość kształtują przede wszystkim czynniki zewnętrzne, a w związku z tym człowieka można poddać dowolnej obróbce.

W ciągu pierwszych dwóch dekad po rewolucji w historii rosyjskiej medycyny zaznaczył się też wpływ prądów socjologicznych i neuropsychologicznych, co stanowi o szczególnej drodze rozwoju radzieckiej psychiatrii¹⁵. Psychiatrię zaczęto traktować jako dziedzinę zdrowia publicznego, a termin „higiena” stał się kluczowy dla większości kierunków medycznych, w tym również dla psychiatrii („higiena psychiczna”¹⁶). Powstało w tym czasie wiele miejskich klinik psychiatrycznych, przeprowadzono szereg akcji edukujących społeczeństwo, próbując jednocześnie sprawować nad nim ciągły nadzór. Troska o zdrowie – higienę psychiczną – miała stać się celem całego społeczeństwa radzieckiego. Jak zauważa Irina Sirotkina:

¹⁰ Por. *idem*, *Z czarta kuźni rodem... Psychiatria, psychologia i fizjologia sowiecka w pierwszych latach po rewolucji*, Warszawa 2003, s. 254.

¹¹ Zob. *ibidem*, s. 190-246.

¹² Por. *ibidem*, s. 101-103.

¹³ Т. И. Юдин, *op. cit.*, s. 410.

¹⁴ *Ibidem*, s. 407.

¹⁵ Por. *ibidem*, s. 432.

¹⁶ Zob. G. A. Batkis, *Organizacja służby zdrowia w ZSRR*, red. E. Niereńska, tłum. J. Oknowski, M. Łącki, E. Niereńska, Warszawa 1950, s. 77-78.

Socjalistyczna Rosja budowała swoje społeczeństwo, które w zasadzie tworzyło sterylne środowisko eliminujące społeczne i ekonomiczne przyczyny choroby psychicznej. Radykałowie twierdzili, że psychiatrzy powinni rozważyć miejsce ich profesji w społeczeństwie, przeorientować ją w kierunku profilaktyki chorób umysłowych i zrestrukturyzować opiekę psychiatryczną zgodnie z zasadami higieny psychicznej¹⁷.

Ciekawe w tym kontekście jest stwierdzenie autorstwa rosyjskiego i radzieckiego psychiatry i historyka psychiatrii Jurija Kannabicha¹⁸, który, pisząc o jej zadaniach, szkicował sylwetkę prawdziwego radzieckiego psychiatry. Jak wynika z jego słów, psychiatra musiał być prawdziwym społecznikiem, w radzieckim rozumieniu tego słowa, doskonale zorientowanym w regułach i mechanizmach rządzących społeczeństwem, zaangażowanym w działania na rzecz poprawy jakości życia społeczeństwa, miał – podobnie jak całe rzesze lekarzy innych specjalizacji – otwarcie i zdecydowanie popierać i uczestniczyć „w poczynaniach rządu radzieckiego, który urzeczywistnił w niespotykanej dotąd skali marzenia postępowych lekarzy wszystkich czasów”¹⁹. Formułowane pod wpływem radzieckiej propagandy sentencje niewiele miały wspólnego z rzeczywistością, niezmiennie i zawsze prawdziwe pozostanie jednak określenie, według którego lekarze mieli podążać drogą wytyczoną przez partię i realizować jej wytyczne. Lekarz z założenia miał być człowiekiem radzieckim, a więc istotą względem władzy w pełni uległą, czego – zdaniem Michaiła Hellera – dowodzić miałyby sentencja, jakiej studenci medycyny w ZSRR uczyli się na pierwszych zajęciach z języka łacińskiego: „Homo sovieticus sum”²⁰.

Psychiatrię dostosowano więc do potrzeb totalitarnego państwa, dodatkowo uzasadniając użycie takiego narzędzia w sposób „naukowy”. Zgodnie z tymczasowym rozporządzeniem *О лишении свободы как о мере наказания и о порядке отбывания такового* z 23 lipca 1918 r.²¹ zostały uruchomione specjalne instytuty psychiatrii sądowej, których zadaniem było diagnozowanie zaburzeń psychicznych u więźniów²². W 1918 r. powstał instytut w Piotrogradzie²³,

¹⁷ I. Sirotkina, *Diagnosing Literary Genius. A Cultural History of Psychiatry in Russia, 1880-1930*, Baltimore 2002, s. 150 (tłum. – B. B).

¹⁸ Zob. nota biograficzna: В. И. Овчаренко, *op. cit.*, s. 121-123.

¹⁹ Ю. Каннабих, *История психиатрии*, [online:] http://www.psychiatry.ru/lib/53/book/9,10_XII_2013.

²⁰ М. Геллер, *Машина и винтики*, Лондон 1985, s. 25.

²¹ Пор. *Карательная психиатрия в России, Доклад о нарушениях прав человека в Российской Федерации при оказании психиатрической помощи*, Международная Хельсинская Федерация, Москва 2004, s. 26.

²² Пор. T. Nasierowski, *Psychiatria polityczna w Rosji Sowieckiej do 1951 roku*, „Postępy Psychiatrii i Neurologii” 1996, nr 5, s. 453.

²³ Пор. *ibidem*.

a w 1921 r. swoją działalność rozpoczął najbardziej znany i okrzyty złą sławą ośrodek w Moskwie²⁴ – Instytut Psychiatrii Sądowej im. prof. W. P. Serbskiego (w skrócie Instytut Serbskiego; aktualna nazwa: Государственный научный центр социальной и судебной психиатрии им. В.П. Сербского). Został on pomyślany jako placówka naukowo-badawcza, z czasem jednak przekształcił się w niepodlegający najmniejszej kontroli organ, który posiadał monopol na przeprowadzanie w ZSRR ekspertyz psychiatrycznych. Dodatkowo Instytut początkowo podlegał jedynie wymiarowi sprawiedliwości i organom spraw wewnętrznych, później przeszedł pod nadzór Ministerstwa Zdrowia.

Psychiatria radziecka w toku sądowych ekspertyz psychiatrycznych w odniesieniu do oponentów politycznych wykorzystywała m.in. takie diagnozy, jak paranoidalny rozwój osobowości (*параноидальное (бредовое) развитие личности*) i schizofrenia bezobjawowa, pełzająca (*малопрогредиентная (вялотекущая) шизофрения*)²⁵. Mimo że pojęcia te odnoszą się do rzeczywistych schorzeń, ich zastosowanie budzi wiele kontrowersji. Granice opisywanych zaburzeń są trudne do określenia, a zachowania pozwalające na wydanie takiej diagnozy – często zbliżone do zachowań z pogranicza normy. Dlatego, zgodnie z międzynarodowymi standardami, ich obecność nie zawsze musi równać się schizofrenii. Wynika z tego, że rozpoznanie schizofrenii w ZSRR odbywało się według innych reguł niż gdziekolwiek indziej na świecie. Przyjęcie rozszerzonych i w dość dowolny sposób dobieranych kryteriów sprawiało tym samym, że liczba zaburzeń psychicznych rozpoznanych jako schizofrenia w ZSRR również kilkakrotnie przewyższała światowe statystyki²⁶.

Przyjęte kryteria były na tyle szerokie, że w przypadku diagnozowania na przykład schizofrenii bezobjawowej dowolne zachowanie albo wypowiedź, które w jakikolwiek sposób odbiegały od uznanych w ZSRR norm społecznych, kwalifikowane były jako przejawy „reformatorstwa”, co dodatkowo potwierdzało tezę o obecności choroby psychicznej i pozwalało określić daną osobę jako cierpiącą na poważne zaburzenia psychiczne i skierować ją na przymusową hospitalizację.

²⁴ Niektóre źródła podają lub powielają informację, jakoby Instytut powstał w 1923 r. Bardziej wiarygodne wydają się informacje zawarte w Statucie dzisiejszego Centrum, zob. <http://serbsky.ru/images/stories/doc/ustav.pdf>, 10 XII 2013. Datę 1921 r. podaje również Wielka Encyklopedia Radziecka. Zob. Сербский Владимир Петрович, *Большая советская энциклопедия*, [online:] <http://www.big-soviet.ru>, 10 XII 2013.

²⁵ Jeden z czołowych radzieckich psychiatrów, zajmujący się przez dziesięciolecia sądowymi ekspertyzami psychiatrycznymi, Jakow Landau, stwierdził otwarcie: „Są ostre stany schizofrenii, a jest też schizofrenia, która się rozwija i narasta powoli. Może granice tej schizofrenii czasami rozszerzaliśmy, a może nie rozszerzaliśmy... Ale że istnieje schizofrenia bezobjawowa, na to nic nie poradzisz. Taka schizofrenia jest”. Zob. V. V. Zelakeviciute, *Historia choroby*, „Karta” (Warszawa) 2002, nr 34, s. 68.

²⁶ Пор. Карательная психиатрия в России..., s. 55.

Uczestnicząc w sądowych ekspertyzach, lekarze psychiatrzy wychodzili tym samym daleko poza swoje kompetencje. Przedmiot ich oceny stanowiły poglądy, wypowiedzi czy publikacje niepoprawne politycznie. Kanon radzieckiej poprawności politycznej z czasem stał się jedynym kryterium w orzekaniu o chorobie psychicznej.

Przywódcy partyjni zdecydowali się na wprowadzenie rozwiązania, które objęło środowisko psychiatrów w większym stopniu niż jakiegokolwiek dotychczasowe posunięcia władzy, wrzęgając lekarzy w działania systemu karnego i nakazując im orzekanie o poczytalności opozycjonistów. Zdaniem Aleksandra Podrabinka, metoda taka niewiele wykraczała poza społeczne standardy etykietowania, dlatego łatwo było znaleźć dla niej wytłumaczenie przyjęte przez szerokie rzesze społeczeństwa²⁷.

Psychiatria radziecka urosła więc do rangi dziedziny ekskluzywnej, zarezerwowanej dla wybrańców, którzy odtąd mieli określać, jakie zachowanie mieści się w ramach przyjętych w ZSRR norm postępowania, a jakie nie. Udowadniając w sposób „naukowy” tego typu teorię, radzieccy psychiatrzy łamali wszelkie normy moralne, a przede wszystkim sprzeniewierzali się stanowiącej podstawę etyki lekarskiej symbolicznej przysiędze Hipokratesa²⁸. W takich okolicznościach lekarz psychiatra z jednej strony występował jako profesjonalista powołany do niesienia ludziom pomocy, z drugiej zaś był urzędnikiem państwowym podległym Ministerstwu Zdrowia czy nawet Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. Psychiatra postawiony w takiej sytuacji sam ocierał się o rzeczywistość noszącą znamiona schizofrenii, na czym polega paradoks psychiatrii podległej aparatowi państwowemu.

Poza uznanymi przez władzę radziecką i oficjalnie promowanymi, na uwagę zasługują również pewne prądy obecne w psychiatrii radzieckiej, o których oficjalnie nie wspomniano, a które stanowiły raczej wyraz indywidualnych zainteresowań poszczególnych psychiatrów. Owe zainteresowania i koncepcje odbiegały od nurtów akceptowanych przez środowisko naukowe, a tym bardziej – przez gremia partyjne. Przykładem tego typu tendencji mogą być teorie

²⁷ Пор. А. Подрабинек, *Карательная медицина*, Барнаул 2003, s. 6.

²⁸ Przywołuję hasłowo pojęcie „przysięga Hipokratesa” jako najbardziej rozpowszechniony termin odnoszący się do elementarnych podstaw etyki lekarskiej. Można pod tym pojęciem rozumieć tekst samej przysięgi, tekst obowiązującej od 1948 r. Deklaracji Genewskiej czy też tekst tzw. Przyrzeczenia lekarskiego. Do rewolucji październikowej rosyjscy lekarze po ukończeniu studiów składali tzw. Факультетское обещание. W ZSRR nominalnie do 1971 r. obowiązywał tekst Deklaracji Genewskiej, zamieniony następnie na Przysięgę lekarza Związku Radzieckiego, która oprócz stwierdzeń równoznacznych z zawartymi w Deklaracji... mówiła: „we wszystkich swoich działaniach kierować się zasadami komunistycznej moralności [...]”. W latach 90. XX w. rota została zmieniona, przyjmując postać Przyrzeczenia lekarskiego. Zob. *Присяга врача*, [hasło w:] *Малая медицинская энциклопедия*, ред. нач. В. И. Покровский, Москва 1996, t. 5, s. 41.

opracowywane przez jednego z najwybitniejszych powojennych psychiatrów radzieckich – Dymitra Mielechowa.

Mielechow urodził się w 1899 r. w Riazaniu w rodzinie prawosławnego duchownego, w 1926 r. ukończył studia medyczne na Państwowym Uniwersytecie Moskiewskim (MGU) i rozpoczął praktykę kliniczną w szpitalach moskiewskich, w latach 50. piastował urząd dyrektora Moskiewskiego Instytutu Psychiatrycznego, do śmierci w 1979 r. był aktywny zawodowo²⁹. Mielechow uchodził za wybitnego specjalistę, był niezwykle ceniony w swoim środowisku, liczono się z jego wkładem w rozwój radzieckiej psychiatrii³⁰. Jednak mimo pochlebnych opinii, nie uniknął tymczasowych prześladowań, z aresztowaniami łącznie. Do pierwszego doszło jeszcze w czasie studiów w 1923 r. w związku z odmową przystąpienia do Żywej Cerkwi, jaką wyraził jego ojciec, oraz ze względu na „udział w kółku ewangelicznym”. Mielechowa osadzono wówczas w więzieniu w Butyrkach. Po raz drugi na miesiąc pozbawiono go wolności w 1933 r., już w związku z oskarżeniem o udział w „studenckim kółku chrześcijańskim”. Aresztowanie Mielechowa w 1933 r. było jednym z serii aresztowań w sprawie znanej jako „Sprawa członków kółka młodzieży chrześcijańskiej. Moskwa, 1933”; w akcie oskarżenia Mielechowa napisano: „członek kontrrewolucyjnej organizacji chrześcijańskiej młodzieży, uczestnik nielegalnych zebrań, antyradziecka agitacja”³¹. Sprawę tę wkrótce umorzono, a oskarżonych zwolniono.

Mielechowa nade wszystko zajmowała działalność na polu religijnym, a swoje zainteresowania próbował również zastosować w sferze aktywności zawodowej. Owocem tych starań jest praca zatytułowana *Психиатрия и проблемы духовной жизни*³², w której Mielechow podjął trud całościowego, syntetycznego ujęcia nauki o człowieku, postrzeganym jako jedność duchowo-psychofizyczna. W swym wywodzie Mielechow stwierdził, że uznawana przez niego wizja człowieka zbieżna jest z ujęciem, jakie wypływa z prawosławnej nauki o człowieku. Dowodzą tego przytaczane w pracy fragmenty tekstów prawosławnych duchownych i pedagogów powstałe w XIX w., passusy z Pisma Świętego, dzieł Ojców Kościoła i pism św. Grzegorza Palamasa. Niestety, z oczywistych przyczyn to krótkie, bo niedokończone, a jednak fundamentalne dzieło Mielechowa do upadku Związku Radzieckiego drukiem ukazało się jedynie w samizdacie i znane było bardzo wąskiemu gronu czytelników. Praca Mielechowa, pomyślana jako swoisty podręcznik dla studentów seminariów duchownych, dla księży, ale także

²⁹ Zob. nota dot. Mielechowa, [w:] *Новомученики и Исповедники Русской Православной Церкви XX века*, [online:] [http://kuz1.pstbi.ccas.ru/cgi-htm/db.exe/ans/nm/?HYZ9E\]xGHoxITcGZeU-yPn2n9XAk**](http://kuz1.pstbi.ccas.ru/cgi-htm/db.exe/ans/nm/?HYZ9E]xGHoxITcGZeU-yPn2n9XAk**), 10 XII 2013.

³⁰ Zob. A. M. Медведев, *Предисловие*, [w:] Д. Е. Мелехов, *Психиатрия и проблемы духовной жизни*, [online:] http://www.koob.ru/melehov_d_m, 10 XII 2013.

³¹ Zob. nota dot. Mielechowa...

³² Д. Мелехов, *Психиатрия и проблемы духовной жизни*, [w:] *Психиатрия и актуальные проблемы духовной жизни*, Москва 2003, s. 12-61.

dla psychologów i psychiatrów, którym nieobca była chrześcijańska wizja człowieka, oficjalnej publikacji doczekała się dopiero w 1991 r.³³ Psychiatria radziecka, jak widać, podążała wieloma drogami. Były wśród nich te, które wpisywały się w obowiązującą ideologię bądź wprost z niej wynikały, stały też na jej straży. Były jednak i takie, które dziś można uznać za świadectwo obecności wolnej myśli w nauce. Występowanie tego typu nurtów w psychiatrii, choć z założenia marginalizowanych, dowodzi, że mimo usilnych prób podporządkowania nauki ideologii, ów cel nie został osiągnięty w pełni, dzięki czemu możliwe było odrodzenie się niezależnej nauki w latach przyszłych.

Summary

Selected trends in the developments of Soviet psychiatry

Soviet psychiatry developed its own highly institutional and biologically oriented course. Nevertheless, some other trends focusing on public health as well as on mental well-being in terms of Orthodox Christian anthropology appeared at that time. However, under the Soviet regime psychiatry was subject to governing authorities that led to a systematic political misuse of psychiatry including wrongful examinations, involuntary treatment and other persecutions as its key features. This complex phenomenon became a component of Russian culture.

³³ Zob. nota dot. Mielechowa...